ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

TIL VA TAFAKKURNING O'ZARO DIALEKTIK BOG'LIQLIGI

Qosimova Maxdiya

Andijon davlat chet tillari instituti
Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
Filologiya va tillarni o'qitish: arab tili
yo'nalishi 103-guruh talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24217436

Annotatsiya: Maqolada til va dialektning o'zaro dialektik bog'liqligi tahlil qilinadi. Dialekt tilning tarkibiy qismi sifatida adabiy tilni boyitishi, tarixiy qatlamlarni saqlashi va adabiy til shakllanishiga asos bo'lishi yoritiladi. Shu bilan birga, ta'lim va ommaviy axborot vositalari ta'sirida adabiy me'yorlarning dialektlarga kirib borishi va dialektlarning yaqinlashuv jarayoni ko'rsatiladi. O'zbek tilining qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalari misolida birlik va xilma-xillik munosabati asoslanadi.
Kalit so'zlar: til, dialekt, sheva, adabiy til, dialektik bog'liqlik, lahja, me'yor, o'zbek tili.

Abstract: This article examines the dialectical relationship between language and dialect. It shows how a dialect, as an integral part of a language, enriches the literary standard, preserves historical layers, and serves as a basis for the formation of the standard language. It also describes how literary norms penetrate dialects through education and mass media, leading to dialect convergence. The relationship between unity and diversity is illustrated through the Karluk, Kipchak, and Oghuz varieties of Uzbek.
Keywords: language, dialect, vernacular, standard language, dialectical relationship, Karluk, Kipchak, Oghuz, linguistic norm, Uzbek language.

Аннотация: В статье анализируется диалектическая взаимосвязь языка и диалекта.
Показано, что диалект как составная часть языка обогащает литературный язык, сохраняет исторические пласты и служит основой формирования литературной нормы.
Рассматривается также проникновение литературных норм в диалекты через образование и СМИ, ведущее к сближению диалектов. Соотношение единства и разнообразия раскрывается на примере карлукского, кипчакского и огузского наречий узбекского языка.
Ключевые слова: язык, диалект, говор, литературный язык, диалектическая взаимосвязь, карлукский, кипчакский, огузский, норма, узбекский язык.

Fikr almashish quroli bo'lmish til tafakkur bilan uzviy bog'langan. Til milliy madaniyat shakli sifatida tafakkurning harakati, uning faoliyati natijasida yaratilgan ma'naviy boylikni zamonda va makonda abadiylashtiradi. Sh.Safarovning yozishicha, «Tafakkur qaysi holatda va qanday ko'rinishda harakatga kelmasin, yagona bir vazifani bajaradi – u voqelik haqidagi axborotni qabul qilish, to'plash, qayta ishlash va tartibga solish usulidir. Bu usul vositasida hosil bo'ladigan g'oya yoki fikr voqelikning ongda aks etish shaklidir. Tafakkurning harakatlanishi va fikrning shakllanishi voqelikning bevosita ongda aks etishini ta'minlovchi jarayon – bilish faoliyati bilan bog'liq. Tilning bilish faoliyatidagi o'rni alohida, u voqelikni idrok etish va bilish vositasi – quroldir.»

Til va tafakkur o'rtasidagi dialektika bo'yicha albatta, ularning bir-biriga talab etishi va o'zaro ta'siridan hamon bo'ladi. Inson tafakkur orqali atrof-muhitdagi predmet va hodisalarning muhim xususiyatlarini anglaydi, ular orasidagi munosabatlarni aniqlaydi va umumiy xulosalar chiqaradi. Til esa ana shu fikriy faoliyat natijalarini muayyan so'zlar, tushunchalar va grammatik qurilmalar yordamida ifodalash imkonini beradi. Shu jihatdan til fikrning ifodalanish vositasi bo'lish bilan birga, uning shakllanishi va rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Til va tafakkurning dialektik birligi ularning aynan bir hodisa ekanligini anglatmaydi. Tafakkur bo'lish jarayonining mazmuniy tomonini shakllantiradi, til mazkur mazmunni ifodalashga xizmat qiladigan ijtimoiy belgilar tizimidir. Masalan, inson muayyan predmet haqida fikr yuritganda, uning belgilarini taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi. Hosil bo'lgan fikr esa so'z, so'z birikmasi yoki gap shaklida boshqalarga yetkaziladi. Biroq insonning barcha fikrlash jarayonlari faqat so'zlar vositasida kechmaydi. Obrazli ko'rgazmali tafakkur shakllari ham mavjud. Bu holat til va tafakkurning birligi bilan birga, ularning nisbiy mustaqilligini ham ko'rsatadi.

Til va tafakkurning o'zaro rivojlanishi

Fan va texnika erishgan barcha yutuqlar zamirida tafakkur faoliyati yotadi. Biroq bu yutuqlarni ilm olamiga yetkazish va mustahkamlash faqat til orqali mumkin. Til yordamida amaliy va nazariy kashfiyotlar keng jamoatchilikka yetkaziladi, ularni o'qigan va eshitganlar esa qayta fikr yuritib, kamchiliklarini aniqlaydi va g'oyani rivojlantirishga hissa qo'shadi. G'oyalar takomillashgan sari yangi tushuncha va nazariyalar paydo bo'ladi, ularni ifodalash uchun tilda tayyor so'zlar yetishmasligi mumkin. Shunda til yangi so'z va iboralar yaratib, tafakkur mahsulini to'liq aks ettirishga intiladi. Shu tariqa til qotib qolmaydi, tafakkur bilan birga rivojlanib boradi. Shuning uchun bu ikki hodisa bir-biri bilan har tomonlama bog'langan deb qaraladi: ular doimo bir-biriga ta'sir qiladi va bir-birini boyitadi. Shu bilan birga, tafakkur doimo oldinda boradi va tilga nisbatan tezroq rivojlanadi.

Ayrim olimlar tafakkurni obrazli, texnik va mantiqiy turlarga ajratadi: obrazli tafakkur badiiy asarlarda, texnik tafakkur texnik adabiyotlarda, mantiqiy tafakkur esa tushuncha va muhokamalarning to'g'ri qo'llanishida namoyon bo'ladi. B.A. Serebrennikov esa tafakkurni lisoniy va nolisoniy turlarga ajratib, quyidagilarni farqlaydi: aniq tafakkur – muayyan muhitda yuzaga keladigan voqelikning umumlashtirilgan obrazi; ramziy tafakkur – xotiradagi voqea yoki predmetlarni muayyan sharoit bilan bog'lab qayta eslash; amaliy tafakkur – maqsadli harakatlarni bajarish bilan bog'liq fikr; lingvokreativ (lisoniy shakllantiruvchi) tafakkur – til tizimi zaxiralari bilan bevosita bog'liq; nolisoniy tushuncha tafakkuri – nutq paydo bo'lishidan oldingi tafakkur.

Til va tafakkurni tenglashtirib bo'lmaydi

Til va tafakkurni bir-biriga teng deb hisoblash noto'g'ri, buni bir necha dalil tasdiqlaydi. Birinchidan, inson o'ylagan barcha fikrini til orqali ifodalay olmaydi: suhbatdoshga faqat aytish mumkin bo'lgan qismigina yetkaziladi. Ikkinchidan, til moddiy, tafakkur esa g'oyaviy hodisa. Uchinchidan, ikki narsani teng deyish uchun ularning tarkibi mos kelishi kerak, holbuki bunday moslik yo'q. Tafakkurni mantiq fani o'rganadi va uni tushuncha, muhokama hamda xulosa birliklariga ajratadi. Tilshunoslik esa nutqni tovush (fon), morf, so'z, gap va matnga bo'ladi. So'nggi yillarda so'z birikmasi, yagona sintaktik butunlik, diskurs kabi qo'shimcha birliklar ham ajratilmoqda. Demak, til va tafakkur birliklari miqdor jihatdan ham bir-biriga to'g'ri kelmaydi.

To'rtinchidan, ayrim olimlar tafakkurdagi tushuncha tildagi so'zga, muhokama esa gapga mos keladi, deb hisoblaydi. Biroq bu qarash ham o'zini oqlamaydi.

Xulosa qilib aytganda, til birliklari va tafakkur birliklari na miqdor, na sifat jihatidan bir-biriga to‘g‘ri keladi. Demak, til bilan tafakkur bir-biriga teng deyish xatodir.

Til bilan tafakkumi bir-biridan ajratib qo'yish ham mumkin emas. Yuqorida aytilganidek, tafakkursiz til va tilsiz tafakkur bo‘lishi mumkin emas, ular doimo biri ikkinchisini taqozo qiladi; tafakkur tilda yashaydi, u faqat til vositasi orqali namoyon bo‘ladi; tilda o‘z aksini topgan tafakkurgina yashash va rivojlanish imkoniyatiga egadir. Tilning mavjudligi tafakkur mavjudligi bilan, tafakkurning rivojlanishi, taraqqiy qilishi tilning taraqqiyotiga olib keladi.

Taniqli nemis olimi V. fon Gumboldt ta’biri bilan aytganda «bunchalik bir-biriga o‘xshash boshqa bir narsani o‘ylab topish qiyindir». Shunday bo‘lsa ham, til va tafakkur bir-biriga har jihatdan mos keladigan hodisalar emas. Ular yagona bir butunlik bo‘lib, ba’zi tomondan ular bir-biriga zid, ikkinchi tomondan ular bir-birini doimo taqozo qiluvchi hodisalardir, boshqacha qilib aytganda yagona bir narsaning ikki ajralmas tomonidir. Insoniyat mahsuli bo‘lmish mavhum tafakkur o‘ziga tilni yaratdi, til va tafakkur odamlarni jamiyatga birlashtirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili (Darslik). – Toshkent: Universitet, 2006.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Darslik). – Toshkent: Talqin, 2005.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (O‘quv qo‘llanma). – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
4. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
5. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.
6. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
7. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985.
8. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig‘i. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik) / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.